

Шевчук Т. С.,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет, м. Ізмаїл

САТИРИЧНІ МОТИВИ В ТВОРЧОСТІ ПОЕТІВ “РИТОРИЧНОЇ ЕПОХИ” (ГОРАЦІЙ – ШЕКСПІР – СКОВОРОДА)

У статті досліджуються особливості функціонування сатиричних мотивів у творчості літературних представників “риторичної епохи” на прикладі маніфестаційних поезій Горація (ода “До Мецената”), В. Шекспіра (91 сонет) та Г. Сковороди (псалма “Всякому городу нрав и права”).

Ключові слова: сатиричні мотиви, риторична епоха, маніфестаційна поезія.

The functioning of the satirical motives in the heritage of the literary representatives of the “rhetorical epoch” are investigated in the article on the example of the manifestoes of Horatius (the ode “To Maecenas”), W. Shakespeare (91 sonnet) and G. Skovoroda (the verse “To Any City Customs and Rights”).

Key words: satirical motives, “rhetorical epoch”, manifestation poetry.

Дослідження сатиричних мотивів в ліриці Горація, В. Шекспіра та Г. Сковороди проводиться в рамках ширшої наукової проблеми “Г. Сковорода і антична культура”. Перші розвідки з цього питання з’явилися у кінці XIX – початку XX ст. ст. і були скеровані на порівняльний аналіз способу мислення Г. Сковороди з філософськими системами Сократа, Платона, Епікура, кініків та стоїків (Д. Багалій, М. Гордієвський, Ф. Зеленогорський, Ф. Кудринський, Д. Оляничин, Д. Чижевський, М. Шлемкевич). І. Іваньо узагальнив існуючі набутки з означеної проблеми у підсумковій роботі “Філософія і стиль мислення Г. Сковороди” (1983) під філософським кутом зору. Функціонування античних ідей, концептів, художніх прийомів та образів у творчості Г. Сковороди ґрунтовно вивчалось і в дослідженнях науковців-філологів: працях Л. Ушкалова (“Григорій Сковорода і антична культура”, 1997; “Нариси з філософії Григорія Сковороди”, 1993; “Григорій Сковорода: семінарії”, 2004), Ю. Барабаша (“Знаю человека...”. Григорій Сковорода. Поезія. Філософія. Життя”, 1989; “Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко”, 2006), О. Циганок (“З історії латинських впливів в українському письменстві XVII–XVIII ст.”, 1999).

Заявлений у цій розвідці компаративний розріз в межах проблематики міжкультурної комунікації дозволяє провести новий вектор до розкриття характеру впливу традицій античної літератури на творчість Г. Сковороди. Мета дослідження передбачає насамперед, зіставлення знаменитої псалми українського філософа-поета “Всякому городу нрав и права” з маніфестаційною одою Горація “До Мецената”, на генетичний

зв’язок з якою вказували А. Музичка та Л. Ушкалов, зокрема, й встановлення типологічних паралелей тематики горацієвої оди з 91 сонетом В. Шекспіра, оскільки обидва митці продовжили античну традицію викривання таких суспільних вад, як гонитва за багатством, висміювання брехливості, чинопочитання, надмірного гуляння в контексті наслідування зразків взірцевої горацієвої сатири.

Традиції античної сатири сформувалися під впливом давньогрецьких ямбів (Архілох, Симонід Аморгський, Гіппонакс Ефеський), проповіді-діатриби (Менніпова сатира) й остаточно оформилися в ліриці давньоримських митців (Горацій, Ювенал, Марціал, Клавдіан). Вони були здебільшого скеровані на викривання вад окремої людини, а не суспільства, а сатиричні акценти зміщувалися у площину “критики нравів” та осмислення місця людини в соціумі в рамках морально-філософської проблематики: виховання, нерозумних бажань тощо, оскільки зображати негативні явища сучасного соціуму епохи “рефлексивного традиціоналізму” було небезпечно. В такому ключі написано оду “До Мецената” Горація, що відкриває його книгу од; 91-й сонет В. Шекспіра та псалму Г. Сковороди “Всякому городу нрав и права”. І хоча не знайдено відомостей про безпосереднє прочитання класиком англійського Відродження і діячем української культури XVIII ст. вищеназваної оди Горація, проте вважаємо доцільним проведення компаративного зіставлення вказаних поезій на типологічному рівні, оскільки належність митців до епохи нормативної поезики формує єдиний культурний код їх художнього світогляду.

Факт розвитку літературного руху під знаком риторики з античних часів до формування світоглядних орієнтирів доби романтизму пояснюється відносною сталістю історико-культурної парадигми, а звідси й сумнінним наслідуванням учасниками літературного руху традиційних жанрів, тем і мотивів. За класифікацією провідного російського вченого П. Грінцера, “риторична епоха” корелює з “традиціоналістичним” (нормативним) типом художньої свідомості. Ця доба охоплює історичний період від античної літератури V – IV ст. ст. до н. е. до середини XVIII ст. в Європі та початку XIX ст. у східноєвропейських літературах з огляду на історично зумовлений хронологічний зсув у їх розвитку. В трьохстадіальній системі П. Грінцера їй передують архаїчна епоха з міфопоетичним типом художньої свідомості (скінчилася приблизно у V ст. до н. е.), а наслідують – епоха індивідуально-творчого (або історичного) типу, що починається в Європі з другої половини XVIII ст. і початку XIX ст. у східноєвропейських літературах. Така класифікація адекватно висвітлює головні гомогенні фактори розвитку літературного руху й утворює теоретичне підґрунтя для широких компаративістських студій та узагальнень.

Основні положення періодизації історичної поезики П. Грінцера були розвинуті російськими й вітчизняними вченими. Так, у низці статей С.

Аверинцева, об'єднаних у праці “Риторика і витоки європейської традиції” (1996), серединна “риторична епоха” визначається як епоха “рефлексивного традиціоналізму”. Науковець виокремлює основні дієві фактори цієї естетичної системи, як-от: статична концепція жанру; незаперечуваність ідеалу, який кодифікується в нормативній теорії “ремісничого вміння” в галузі поезики; панування розсудливості, завдяки чому принцип риторики стає “загальним знаменником” для таких різних епох, як античність, середньовіччя, Ренесанс, бароко й класицизм [1, с. 150-151]. Домінування риторичної функції С. Аверинцев пояснює існуванням спільної парадигми естетичного мислення, константою розвитку котрого стала рівновага “рефлексії та традиціоналізму”. Оскільки універсальні загальноєвропейської рефлексивно-традиціоналістської культури складаються з номенклатури жанрів, технічних засобів їх художньої реалізації та уявлення про незаперечність ідеалу в контексті природного естетичного змагання (*aemulatio*), то закономірний розвиток літературного руху відбувався саме під дією риторичної нормативності як головного естетичного чинника.

Так, бачимо, що історично сформована епоха нормативної поезики, вдосконала тисячолітньою традицією, передбачає процес повторення певних тем і закріплених за конкретними художніми формами мотивів. Уявлення про розвиток літературного руху за цієї доби було тотожним наслідуванню традиції і поняттю норми. Наслідування залишалося основним художнім правилом і, оскільки мистецтво мислилося як естетичне змагання, то той, хто наслідував, відтворював естетичні здобутки своїх авторитетних попередників, прагнучи насамперед зрівнятися з ними, а інколи й перевершити. “Загальні місця”, які за часів романтизму поряд із визначеннями “риторика”, “схоластика” стали лайливими словами, були важливими і необхідними інструментами освоєння дійсності. Феномен індивідуального стилю в цей історичний період зводиться до пізнання й зображення абстрактно-загальних положень, однак “важлива для рефлексивного раціоналізму ідея “змагання” митців різних епох у рамках жанрового канону змушує розглядати індивідуальне обдарування як єдиний шанс у безкінечній грі за стабільними правилами” [1, с. 151]. За висновком С. Аверинцева, риторика як теорія і практика літератури періоду “рефлексивного традиціоналізму” є точною відповідністю раціоналізмові дедуктивно-метафізичного типу. Органічне поєднання *ratio* з *intuitio* в динаміці й факторах розвитку епохи нормативної поезики зумовило живучість її основоположних чинників, найвищою мірою актуалізованих у художньому досвіді барокової культури.

О. Михайлов у дослідженні “Поетика бароко: завершення риторичної епохи” (1994) підкреслив, що естетичне світобачення епохи бароко породжувало зближення та зрівняння різних видів наук і мистецтв, поезики й риторики як переосмислення глибинних основ культури, збираючи все,

що було доступно європейській культурі впродовж її тривалого розвитку (починаючи з античної доби) під знаком морально-риторичної системи знання. “Готова”, складена мова традиційної культури, – вважає він, – визначила неминучість користування риторичними прийомами і загальними місцями, внаслідок чого лише всередині “світу риторичної майстерності” могла оселитися невимушеність, або міг відбутися прорив до безпосередності. Як наслідок, ліричний герой барокового твору передає досвід, що належить більше світові, ніж авторові особисто, а художня практика підкореного принципам риторики митця набуває ознак загального, виражаючись у рамках традиції. На думку вченого, оскільки риторика на довгі століття визначила характер відносин між автором і дійсністю, при всьому розмаїтті типів художньої свідомості й векторів риторичного мислення, за якими дозволено навіть порушувати правила риторики (або взагалі не знати їх), було неможливо не створювати риторично зумовлених текстів, а сама ситуація тотальної “закупореності” у риторичність продукувала “міфориторичне” осягнення буття [3, с. 326-391].

Д. Наливайко у студії “Література в системі мистецтв як галузь компаративістики” (2006) зазначив, що в аналізовану епоху нормативної поетики не відбувається істотних зрушень і в розумінні специфіки різних видів мистецтв у контексті їх зв’язку з літературою [4, с. 10]. Є. Черноіваненко у праці “Літературний процес в історико-культурному контексті” (1997) розрізняє “релігійно-риторичний” (давньоруська література), “світсько-риторичний” (XVIII – перша третина XIX ст. ст.) та “естетичний” (XIX – XXI ст. ст.) типи літературно-художньої свідомості [7, с. 68-72]. І. Козлик підкреслює, що у величезний історичний період розвитку літератури “рефлексивного традиціоналізму” саме з дією риторичного чинника пов’язана жанрова реалізація естетичних засад філософської лірики [2, с. 448]. “У процесі розвитку світової літератури художня свідомість кожної глобальної епохи, – наголошує Ю. Султанов, – стає характерною ознакою і кожної національної літературної традиції. Але в кожній національній літературі, у межах даної глобальної епохи, є й специфічні національні особливості художньої свідомості, які стають її “домінантами”, зумовлюючи своєрідність і самобутність традиції не тільки кожної національної літератури, а й самої національної культури загалом” [6, с. 51].

Вітчизняна література органічно входить у контекст “риторичної епохи” загальноєвропейської літератури на її східних кордонах. Поезії Г. Сквороди були написані за всіма канонами й правилами нормативної поетики “риторичної” епохи. Класичні жанрові форми представлені характерними для барокової літератури того часу видами етикетних творів ліричного (од) та епічного походження: енкомій (панегіриків), генетліаконів (віршів з нагоди дня народження), епіграм. Власне, й знаменита автоепітафія продовжує античні традиції жанру. Провідні мотиви творчості Квінта Го-

рація Флакка (65 р. до н. е. – 8 р. до н. е.) яскраво віддзеркалилися в поезії Г. Сковороди, який, власне, став першим інтерпретатором поезії та філософії буття античного класика в історії української літератури^{1*}.

В оді Горация “До Мецената”, якою відкривається перша книга пісень митця (Liber I), представлено панораму культурно-історичної дійсності кінця старої ери. Поет змальовує спектр найпривабливіших інтересів певних прошарків суспільства: жагу спортивних лаврів; прагнення піднятися по сходинах суспільної діяльності; накопичення і збереження врожаю:

Гораций [8]

підрядковий переклад

3 sunt quos curriculo pulverem Olympicum	3 чому найвище щастя підняти Олімпійську куряву
4 collegisse iuvat metaque fervidis	4 підкорюючи товариство вогненным бігом
5 evitata rotis palmaeque nobilis	5 пальмою слави підвестися
6 terrarum dominos evehit ad deos,	6 земним властителем до божества,
7 hunc, si mobilium turba Quiritium	7 або якщо натовп крикливих квіритів
8 certat tergeminis tollere honoribus,	8 піднесе до верхів почесних,
9 illum, si proprio condidit horreo	9 інший задоволений, збираючи тремтяче
10 quidquid de Libycis verritur areis.	10 якнайбільше врожаю з лівійських ланів.

Дія маніфестаційної оди Горация градаційно напружується завдяки введенню прийому антитетичного паралелізму: щасливий плугар ні за що не піде у підступне море; задоволений домашнім затишком купець знову чинить свій корабель через страх бідності; захоплений мисливець не помічає негоди, забувши про ніжну дружину.

Схожа картина марнослава представляє в 91 сонеті В. Шекспіра:

Шекспір [9]

підрядковий переклад

1 Some glory in their birth, some in their skill,	1 Хтось славиться родоводом, хтось навичками,
2 Some in their wealth, some in their	2 Хтось багатством, хтось фізичною силою,
body's force,	3 Хтось своїм одягом, переважно новомод-
3 Some in their garments, though new-	ним боліючи,
fangled ill,	4 Хтось яструбами й мисливськими псами,
4 Some in their hawks and hounds, some	хтось кінями;
in their horse;	5 І кожний схиляється мати своє особисте
5 And every humour hath his adjunct pleasure,	задоволення,
6 Wherein it finds a joy above the rest.	6 Там, де насолода вище за відпочинок.

У 10-й пісні Г. Сковороди “Всякому городу нрав и права” знаходимо

^{1*} Див. детальніше: *Шевчук Т. С.* Ars vitae Горация (X ода, II) у художній інтерпретації Г. Сковороди // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. Збірник наукових праць. Вип. 7. – К., 2008. – С. 400 – 410; *Шевчук Т. С.* Гораций в художній рецепції Григорія Сковороди (два переклади XVI оди) // Літературна компаративістика. – Вип. 3, Ч. II. – К., 2008. – С. 20 – 35; *Шевчук Т. С.* Сковородинівська гораціана: естетичні і художні аспекти невизнаного феномену // Актуальні проблеми міжслов'янського дискурсу (філософія, філологія, педагогіка). – Миколаїв, 2009. – С. 32 – 44.

зображення типологічно подібного коловороту нестримної жаги сучасного поетові суспільства до влади, задоволень, багатства [5, с. 67]:

...

Петр для чинов углы панскіи трет,
Федька-купец при аршинУ все лжет.
Тот строит дом свой на новый манУр,
Тот все в процентах, пожалуй, повУрь!

...

Тот непрестанно стягает грунта,
Сей иностранны заводит скота.
ТУ формируют на ловлю собак,
Сих шумит дом от гостей, как кабак, –

...

Строит на свой тон юриста права,
С диспут студенту трещит голова.
ТУх беспокоит Венерин амур,
Всякому голову мучит свой дур

...

В окресленій Горацієм, В. Шекспіром та Г. Сковородою художній парадигмі суєтних устремлінь людства очевидні певні збіги та розбіжності. Спільним композиційним стрижнем трьох поезій є перелік основних людських прагнень, котрі входять у сферу діяльності невизначених осіб, що уособлюють ті чи інші поривання. Не руйнуючи традицію, Г. Сковорода все ж таки вводить деякі іменні уособлення:

Горацій	Шекспір	Сковорода
illum (інший)	some (хтось) every (кожний)	тот, те, сей, сих, всякий Петр, Федька

Три вірші поєднує фіксація особистої позиції автора в кінці творів у формі пуанту, з якого видно, що саме виступає пріоритетом для кожного з них. Прохолода гаїв, товариство німф і сатирів стає сферою мрій ліричного героя Горація; кохання прекрасної жінки є найдорожчим скарбом для персонажа В. Шекспіра, крізь псалму Г. Сковороди рефреном проходить бажання не втратити розум, а в пуанті наголошується на важливості мати чисту совість, з якою і смерть не страшна.

На відміну від інтересів ліричних героїв означених творів, зображені в них корисливі поривання людства фокусуються навколо трьох головних топосів: слава – шляхи досягнення багатства – коло особистих меркантильних інтересів. За цими напрямками виводяться такі паралелі:

СЛАВА		
Горацій	Шекспір	Сковорода
олімпійські лаври суспільні сходинки	родовід	будівництво маєтку “на новий манер” розведення іноземних порід скота

ШЛЯХИ ДОСЯГНЕННЯ БАГАТСТВА		
Горацій	Шекспір	Сковорода
збирання врожаю купецька торгівля	особисті здібності (skills)	вислугування брехня позичання грошей стягання ґрунтів

ОСОБИСТІ ІНТЕРЕСИ		
Горацій	Шекспір	Сковорода
землеробство полювання	новомодний одяг полювання із яструбами, псами захоплення кіньми Інше (“І кожний схиляється мати своє осо- бисте задоволення”)	полювання із собаками світські прийоми юридичне крутіство вчені диспути кохання Інше (“Всякому голову мучит свой дур”)

Як бачимо, при повній тотожності векторів гонитви за “щастям” у художній площині творів Горація, В. Шекспіра та Г. Сковороди вирізняються певні акценти, пов’язані зі специфікою особистої позиції, сформованої внаслідок характеру освіти й виховання та загальної ментальності культурно-історичної епохи кожного з авторів. Так, через культ спортивних змагань і суспільної активності у давньому Римі часів республіки та принципату у творі Горація в коло факторів возвеличення потрапляють олімпійські лаври та піднесення завдяки голосам виборців (квіритів). Благородний родовід є головною ознакою привелегійованого прошарку англійського суспільства XVI ст., а наслідування іноземної моди у будівництві та господарстві, відповідно, є атрибутом слави заможних

кіл російської імперії XVIII ст. Шляхи досягнення багатства також мають своєрідні риси. Для дрібновласника Горація передусім це – збирання врожаю та купецька торгівля; В. Шекспір вбачає їх у наявності певних здібностей, що можуть привести до швидкого збагачення; невтішну картину способів просування сходінками соціальної ієрархії представлено у творі Г. Сковороди – вислуговування, брехня, стягання земель, позичання грошей.

Коло особистих інтересів має більше точок перетину. Насамперед це стосується полювання, захоплення яким є константною ознакою людини за будь-яких часів. У творі Горація мисливець забуває про негоду й затишний дім із дружиною, вистежуючи звіра; в художній площині поезії В. Шекспіра полювання вже набуває ознак аристократичної забави, атрибутом чого слугує згадка про яструбів, псів, коней. Собаче полювання як захоплення у творі Г. Сковороди посідає не менш вагоме місце, на що вказує вислів “формируют собак” як натяк на тривалий процес їх тренування. Серед інших видів захоплень бачимо насолоду від обробки землі (Горацій), новомодний одяг (В. Шекспір), світські прийоми, юридичне крутіство, вчені диспути й кохання (Г. Сковорода). Проведений аналіз виразно демонструє характер рецепції Г. Сковородою традицій античної сатири у дидактичній площині та їх розвиток на національному ґрунті шляхом введення оказіоналізмів, загострення суспільної проблематики, музичної обробки твору.

В ході проведеного дослідження було встановлено, що загальним стрижнем трьох поезій є зображення нестриманої жаги сучасного для кожного поета суспільства до влади і задоволень. Виявлено спільні напрями, за якими автори творів передають характер сутних людських устремлінь: слава – шляхи досягнення багатства – особисті інтереси. При повній тотожності векторів гонитви за “щастям” виокремлено певні акценти, пов’язані з відображенням специфічних ознак індивідуальної моделі світу митців, формування якої детермінується особливостями соціально-історичного розвитку кожної епохи (доба принципату в давньому Римі – англійське Відродження – українське бароко). Категорія “слави” представлена олімпійськими лаврами і запорукою виборчого електорату (Горацій); благородним родоводом (В. Шекспір); модними тенденціями у будівництві та господарстві (Г. Сковорода). Шляхи досягнення багатства зумовлені успішною торгівлею (Горацій); комерційними навичками (В. Шекспір); вислуговуванням, стяганням та позичанням (Г. Сковорода). Перспективними напрямками подальшого студіювання проблеми світоглядних і мовнолітературних засад творчості поетів “риторичної епохи” є пошук точок перетину і виявлення індивідуальних особливостей інших представників старої української літератури з виразниками загальноєвропейського літературного руху.

Література:

1. Аверинцев С. С. Риторика и истоки европейской литературной традиции. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 448 с. (Язык. Семиотика. Культура).
2. Козлик І. В. Теоретичне вивчення філософської лірики і актуальні проблеми сучасного літературознавства. Монографія. – Івано-Франківськ: Поліска; Гостинець, 2007. – 591 с.
3. Михайлов А. В. Поэтика барокко: завершение риторической эпохи // Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. – М.: Наследие, 1994. – С. 326 – 391.
4. Наливайко Д. С. Теорія літератури й компаративістика. – К.: Вид. дім “Киево-могилянська академія”, 2006. – 347 с.
5. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів у 2-х т. / Під ред. В. І. Шинкарука, В. Ю. Євдокименка, Л. Є. Махновця. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 532 с.
6. Султанов Ю. І. Античність і християнство як основні джерела європейської культури і літератури // Зарубіжна література в навчальних закладах. – 2000. – № 4. – С. 51.
7. Черноиваненко Є. М. Литературный процесс в историко-культурном контексте. Развитие и смена типов литературы и художественно-литературного сознания в русской словесности XI – XX веков. – Одеса: Маяк, 1997. – 712 с.
8. Інформація з сайту: <http://www.horatius.ru>
9. Інформація з сайту: <http://www.shakespeares-sonnets.com>